

ביקורת ספר

אסתר הרצוג

נשים בישראל: סוגיות חברתיות ומאבקים פמיניסטיים

חיפה: פרדס הוצאה לאור, 2023, 249 עמ'

החיבור בין המחקר האנתרופולוגי למחקר הפמיניסטי מאפשר לשלב בין המחויבות לערכי שוויון וצדק חברתי לבין מעורבות בפעילות המבקשת למנוע עוולות חברתיות. כך מציינת אסתר הרצוג בהקדמה לספרה. דברים אלו מתכתבים עם דבריה של פנינה מוצפי-האלר בספרה "שחורדיניות" (2023), שלפיהם האנתרופולוגיה הפמיניסטית היא תחום ידע אפיסטמי שמציע דרכים חדשות, יצירתיות ומודעות להבנת יחסי הכוח בחברה וליצירת הידע המחקרי. שתי הכתובות מדגישות שהמחקר הפמיניסטי מאתגר לא רק הנחות יסוד הקשורות למגדר, אלא גם את ההנחות הבסיסיות הנוגעות לתהליך הייצור של הידע המחקרי והפצתו.

הספר "נשים בישראל: סוגיות חברתיות ומאבקים פמיניסטיים" מקבץ תשעה מאמרים שהרצוג כתבה ופרסמה מעל במות שונות בשני העשורים האחרונים. הרצוג ציינה שהיא נשענה במחקרה האנתרופולוגיים על התיאוריה הפמיניסטית הביקורתית, שלפיה מקור הדיכוי והאפליה כלפי נשים בכלל וכלפי נשים מוחלשות בפרט נעוץ במבנה הכוח המוסדי והמדינתי. יתרה מזו, המאמרים באסופה מבוססים על מעורבותה האישית של הרצוג בשדה הנחקר ועל מעורבותה במאבקים חברתיים ופמיניסטיים, שאת חלקם היא עצמה יזמה והובילה. כל המאמרים באסופה משלבים אפוא מגדר, אנתרופולוגיה ואקטיביזם. המעורבות האישית והפוליטית של הרצוג במחקרה מעידה על האג'נדה הפמיניסטית האנתרופולוגית העמוקה שלה כלפי החברה בכלל וכלפי נשים מוחלשות בפרט. הרצוג, בהיותה אנתרופולוגית פמיניסטית, אימצה את תיאוריית נקודת הראות (feminist standpoint theory) שמערערת על ההנחה שיש מדע נטול ערכים, והגדירה מחדש את הידע והמושגים התיאורטיים בהתבסס על שלל המציאויות המורכבות של נשים (הארדינג, בתוך ינאי, 2007, עמ' 359).

המאמר הראשון באסופה, "מגדר ואנתרופולוגיה: ענייני נשים באנתרופולוגיה הישראלית", דן במקומן של הנשים ובמעמדן באנתרופולוגיה הישראלית מאז שנות

העשרים של המאה הקודמת ובהשפעת מחקריהן על המחקר האנתרופולוגי בישראל. הרצוג טוענת שאף שאנתרופולוגיות בישראל הודרו מהאוניברסיטאות והועסקו בעיקר במכללות, במכוני מחקר ובפרויקטים יישומיים - השפעתן על התפתחות המחקר האנתרופולוגי בכלל והמחקר על נשים בפרט ניכרת.

אחרי המאמר הפותח, האסופה מחולקת לשלושה נושאים מרכזיים: יחסי הכוח המגדריים בחברה הישראלית; נשים ואימהות במדינת הרווחה; ופמיניזם, אקטיביזם והעצמת נשים. יחסי הכוח המגדריים בחברה הישראלית נדונים באסופה בשלושה מאמרים. במאמר הראשון, "על גב נשים: מגדר בין חינוך לחברה", הרצוג מתמקדת בסתירות שיוצר מבנה הכוח של מערכת החינוך. ראשית היא מציינת את ההעדפה הברורה שניתנת לגברים בניהול מוסדות החינוך ובהנהגת ארגוני המורים, אף שהרוב המוחלט של המורים הן נשים, כלומר מורות. שנית היא מציינת שגם כשנשים הצליחו להגיע לעמדות הנהגה במערכת החינוך, הדבר לא הביא לשינוי בחלוקת הכוח והמשאבים של המערכת ושמר על הנחיתות של נשים בתוכה. לפי הרצוג, הסתירה האחרונה נעוצה בחולשתן של נשים כציבור מאורגן שעומד מאחורי תביעות סקטוריאליות. הרצוג חושפת במאמר את מערכי הכוח ושיטות שימור השליטה של גברים בארגונים, אך גם את חשיבות הסוכנות של נשים ואת חשיבות המאבקים שלהן על הערכה וייצוג הולם בהנהגת הארגונים ומוסדות החינוך. הרצוג משתמשת בתיאוריה הפרשנית-ביקורתית כדי לבחון את ההתנהלות של הממשלה, ובעיקר של שרי החינוך, במהלך ביצוע הרפורמות במערכת החינוך. היא חושפת את ההטיה המגדרית המוטמעת במדיניות הממשלה, שמתנערת מאחוריותה לכישלונות מערכת החינוך ומטילה את האשמה על הישגיה הנמוכים ביחס למדינות ה-OECD על המורות. כלומר, יש כאן ביטוי לתופעה שמכונה פמיניזציה של המערכת, שמשמרת את יחסי הכוח המגדריים גם בענפים שנשים הצליחו להשתלב בהם בשיעור גבוה ולהפוך לרוב.

המאמר "מפלגות נשים בישראל: דיון בחשיבותן, בהכחשת השפעתן ובפוטנציאל שלהן" מבוסס על המעורבות הפעילה של הרצוג בהקמת שתי מפלגות נשים, ב-1992 וב-1999. המאמר מציג סקירה היסטורית חלוצית של מפלגות הנשים בישראל מימי טרום הקמת המדינה ועד ימינו. הכותבת מדגישה את תפקידן החשוב של מפלגות הנשים בחיי החברה ובתולדות הפוליטיקה של ישראל, ומצביעה על שני גורמים שמעכבים את הקמתן של מפלגות נשים בישראל. הגורם הראשון - התקשורת. לתקשורת יש השפעה אדירה על קביעת סדר היום הפוליטי ועל גורל המתמודדות והמתמודדים של המפלגות. הרצוג מצביעה על התקשורת שיצרה "אי-קיום" של מפלגת הנשים שהתמודדה בבחירות 1992 על ידי מחיקתה מכל כתבה שדנה במערכת הבחירות. הגורם השני שלדעתה מעכב הקמת

מפלגות נשים בישראל הוא הברית המתמשכת בין השלטון לבין המפלגות החרדיות, שמדירות בנחישות את הנשים מייצוג פוליטי.

החלק הראשון של הספר נחתם במאמר "זה גברת או אדון? ערעור גבולות מגדריים במכון הכושר", שמבוסס על עבודת שדה של אסתר הרצוג ואסף לב. לטובת המחקר הצטרפה הרצוג למכון כושר בעמק חפר והתמידה בפעילות בו במשך כשלוש שנים. לטענתה, הפעילות במכון הכושר כוללת התנהגויות וביטויים שמטשטשים הבחנות וגבולות מגדריים ומערערים עליהם. מרחבי חדר הכושר והאכזר שלהם מעוצבים בהתאם לחשיבה ארגונית מושכלת, שתהליכים תרבותיים, ארגוניים וכלכליים עומדים מאחורי הבנייתם. לפיכך, בביטוי ההתנגדות וההתרסה של נשים ושל גברים במכוני הכושר יש משום חתרנות נגד ההבניה המגדרית הממסדית והארגונית בתוך המכון ומחוצה לו. מתוך ראייה פמיניסטית ביקורתית, היוצאת מתוך תיאוריית ההצטלבויות (intersectionality), הרצוג חשפה גם את ההסתייגות ממבוגרים ומבוגרות במכון הכושר ואת גילויי הדחייה מהם. במקרה הזה, התצפית המשתתפת והמעורבות הפעילה של החוקרת, כאישה מבוגרת במכון הכושר, חשפו אפליה הקשורה בקטגוריות של גילנות ומגדר בספורט. לדעתי, ראוי להמשיך ולפתח את התוכנות שעולות ממחקר חשוב זה, ולברוק כיצד דפוסי התנהגויות מגדריים של נשים וגברים במכוני כושר משפיעים על התנהגותם במרחב הפרטי (המשפחה) ובשוק העבודה.

החלק השני של הספר עוסק בנשים ובאימהות במדינת הרווחה, ויש בו שני מאמרים. המאמר הראשון, "הבניית זהות 'נשית-ישראלית' בקרב עולות מאתיופיה", בוחן כיצד הפכה העולה מאתיופיה לאישה ישראלית בקונטקסט הברוקרטי של מרכז הקליטה. הרצוג טוענת שהפקידים במרכז הקליטה הבנו את הזהות הנשית של העולה והשתמשו בה, הן כחלק מהסדר המגדרי שממילא קיים בישראל והן כמענה לצורכיהם הברוקרטיים. הפקידים אימצו גישה אתנוצנטרית ביחס לנשים העולות מאתיופיה, כלומר הם ראו בתרבות הישראלית תרבות נאורה ומודרנית, ואילו בתרבות של העולות מאתיופיה ראו תרבות מסורתית ונחשלת. גישה זו, לטענת החוקרת, קשורה בסטריאוטיפים ובריבוד המגדרי בחברה הישראלית יותר מאשר בתרבות האתיופית או בחיים של העולות הלכה למעשה. המשמעות של הגישה האתנוצנטרית היא, שפקידים במשרד הקליטה החליטו להבדיל את קבוצת העולים מאתיופיה מקבוצת העולים מברית המועצות, הבנו את האישה העולה מאתיופיה כאישה מוחלשת חברתית וכלכלית, ופגעו מאוד בתהליך השתלבותה בשוק העבודה הישראלי, כפי שניתן ללמוד גם מנתונים עכשוויים (למשל: סבירסקי ואחרים, 2021). המיקום השולי של העולות מאתיופיה נעוץ, לפי הרצוג, בזוהן המגדרית-נשית ובזוהן האתנית-אתיופית, אך הניתוח שלה אינו מבליט די את תיאוריית הזוהיות ואת

ההצטלבויות של צירי הדיכוי המופעלים כלפי העולות מאתיופיה גם בשל היעדר השכלה אקדמית, היעדר הכשרה מקצועית, שליטה נמוכה בשפה העברית ועוד.

המאמר השני בחלק זה, "אימהות במדינת הרווחה: השיח והמדיניות של פסילת האימהות של נשים מוחלשות", בוחן את מעמד האימהות של נשים מקבוצות מוחלשות, בעיקר אימהות חד-הוריות במדינת הרווחה הישראלית. הרצוג טוענת שאימהותן של נשים מוחלשות כלכלית-חברתית נמצאת בסכנה יום-יומית מוחשית, מאחר שרשויות הרווחה ומערכת המשפט עלולות לפסול את אימהותן בשם "טובת הקטין" ועל בסיס "היעדר מסוגלות הורית" או "מסוגלות הורית לקויה/פגומה". התובנה העיקרית של החוקרת היא שפסילת האימהות אינה מטרה בפני עצמה, אלא אמצעי להרחבת שליטתן של רשויות המדינה בתינוקות ובילדים לצורכי הביורוקרטיה של הרווחה, המשרתת אינטרסים פוליטיים, פרופסיונליים ואחרים. במאמר זה החוקרת מתייחסת לשליטת המחקר האוטו-אתנוגרפי, שמבינה את החוויה התרבותית דרך פעילות שטח רבת שנים והודות למחקר שהיא ביצעה בשדה.

חלקו השלישי והאחרון של הספר עוסק בפמיניזם, באקטיביזם ובהעצמת נשים, והוא מבוסס על פעילותה של הרצוג ושל חברותיה בשדה הפמיניסטי, פעילות שנמשכה שלושה עשורים ויותר. המאמר הראשון בחלק זה, "פרלמנט נשים: לקחי פעילות בארץ ופוטנציאל פעילות בעולם", מעלה את האפשרות שפעילות פוליטית בעלת אופי פמיניסטי תחליף את הפוליטיקה המסורתית, שמתאפיינת בתרבות גברית כוחנית. הרצוג מתארת את הרקע להקמת "פרלמנט נשים" בשנת 1999, שהיא עצמה נמנתה עם יוזמותיו ואף ריכזה אותו לאורך שנות פעילותו. פרלמנט נשים הוא "במה חודשית לפוליטיקה מזווית אחרת, לדיון ביקורתי ופמיניסטי על המדיניות השלטת הציבורית הרווחת בישראל", כפי שהגדירו אותו המייסדות. הרצוג מתארת את הגיוון הרב של הנשים שהשתתפו בדיונים של אותו "פרלמנט נשים", את הפיזור הגיאוגרפי של יותר ממאה כנסים שהתקיימו במסגרתו, ואת גיוון המסגרות שבתוכן פעל הפרויקט לאורך כשני עשורים. לטענת הרצוג, השגת שינויים חברתיים-פוליטיים מחייבת פעולה אינטנסיבית, מתמשכת ומגוונת של נשים, שכוללת שותפות מלאה ושווה עם גברים. השגת השינוי הרצוי תלויה בשני גורמים. ראשית, נשים וגברים צריכים להיות מודעים לאי-השוויון המגדרי ולעולות החברתיות. שנית, יש לשנות את ההתנהגות התקשורתית מדפוסים שמשרתים את מבנה הכוח הפטריארכלי לדפוסים עם אוריינטציה של שוויון מגדרי וצדק חברתי, בייחוד כאשר התקשורת מעצימה את פעולותיהם של גברים שמקדמים שיתופי פעולה עם נשים במגוון נושאי חיים. בראייה רפלקסיבית על הפרויקט הרצוג טוענת: "חולשתו העיקרית של 'פרלמנט נשים' קשורה לכך שקיומו תלוי במידה רבה

בהיקף ההשקעה שלי בארגון הכנסים [...] גם התחלופה בקרב חברות הוועדה המייעצת הייתה בעוכרי היקף הפעילות ואופייה" (עמ' 161-162). דברים אלה מעלים תהיות כיצד פרויקט פמיניסטי כזה חשוב שמבקש לשנות את מבנה הפוליטיקה המסורתית התבסס על פעילות יציבה של אישה אחת, ואם הפרויקט הפמיניסטי עצמו לא סבל ממבנה היררכי שמנע ממנו להמשיך לפעול והביא לסיומו לפני שהושגו מטרותיו.

המאמר השני בחלק זה, "להיוולד מחדש": העצמת נשים בכפרים ערביים והשפעתה על תהליכים פוליטיים-מגדריים", עוסק בתהליכי השינוי האישיים, החברתיים, הקהילתיים והפוליטיים-מקומיים שהתרחשו בהשפעת פרויקט "העצמת נשים" בשני יישובים פריפריאליים - פורדייס וג'סר א-זרקא - במובן החברתי-כלכלי ובמובן הלאומי. המאמר תיאר כיצד ההעצמה והצמיחה האישית של נשים ביישובים האלה יצרו תהליכים גלויים וסמויים של עוצמה נשית-קהילתית, ואף הובילו לשינוי בתפיסות של פוליטיקאים מקומיים - מעמדה שפוסלת כל מעורבות של נשים בפוליטיקה המקומית, לעמדה אמביוולנטית שרואה בנשים מקור לתמיכה פוליטית מצד אחד ואיום על הגברים בשדה הפוליטי המקומי מצד אחר. הרצוג מציינת ששינויים אלו היו מוגבלים לטווח הקצר, ובסופו של דבר לא חוללו שינוי במבנה החברתי והפוליטי. לעניות דעתי, הסיבה לכך היא אופיו של הפרויקט. הוא לא צמח מלמטה, מהתרבות המקומית, אלא הוצע לנשים הכפריות על ידי פעילות פמיניסטיות "לבנות", ומומן מכספי קרן קלארק האמריקאית. לכן, עם סיום הפרויקט ופירוק השותפות היהודית-ערבית, גם הישגי הפרויקט התמססו. לפרויקטים "מערביים" שמבוססים על אג'נדה פמיניסטית המעצימה נשים מוחלשות ופועלת לקידומן בכל תחומי החיים, ובעיקר בתחום הפוליטיקה, יש אולי כוונות טובות, אך במקרים רבים אין בכך כדי להביא להצלחת הפרויקט (מוהנטי, 1991).

האסופה נחתמת במאמר "פורנוגרפיה: בין הון, שלטון ועיתון". המאמר מתאר את המאבק הפמיניסטי שהתנהל בתחילת שנות האלפיים נגד ערוץ פלייבוי ושידורי הפורנוגרפיה בטלוויזיה. המאמר מתאר את המתח בין ערך חופש הביטוי לערך כבוד האדם ואנושיותו. הרצוג טוענת שמתח זה אינו אידיאולוגי במובן הטהור של המילה, מאחר שלרוב מאחורי הדרישה ל"חופש הביטוי" מסתתרים קשרי הון, שלטון ותקשורת. המאמר מתאר את הקואליציה שנוצרה בין ארגוני הנשים הפמיניסטיות, שפעלה למען שוויון לנשים וצדק חברתי, לבין מפלגות דתיות וחרדיות. הקואליציה פעלה נגד בעלי ההון ששולטים בתקשורת ומקדמים באמצעותה, בשם עקרונות של חופש הביטוי, מסחור של הגוף ומיניות האדם. קואליציה זו ממחישה את הפוליטיקה של קידום אינטרסים ואת היכולת של ארגונים עם מטרות ואידיאולוגיות שונות לשתף פעולה.

אסופת המאמרים מקיפה אפוא מחקרים אוטו-אתנוגרפיים במגוון תחומים חברתיים-פוליטיים, והיא חושפת את יחסי הכוח שפועלים בשדות שונים ובדרכים שונות כדי לשלוט בנשים, לדכא אותן ולהדירן. יתרה מזו, האסופה מתארת את הפעולות שיזמה הרצוג כאנתרופולוגית פמיניסטית כדי לפרק את יחסי הכוח ולקדם שוויון מגדרי וצדק חברתי-פוליטי בשלל תחומים. בכך האסופה מייצרת ידע אפיסטמי חדש וסוללת את הדרך למחקרים פמיניסטיים נוספים בסוגיות שעומדות על הפרק, למשל הפעולות של ארגונים פמיניסטיים נגד אלימות כלפי נשים. ראוי לשאול כיצד ארגונים פמיניסטיים מלאומים שונים ובעלי אידיאולוגית שונות צריכים לפעול מול מוסדות המדינה ומול החברה האזרחית כשהם מנסים לקדם מטרות פמיניסטיות כאלה ואחרות.

לסיכום, האסופה מראה כיצד הידע הפמיניסטי משתלב ומתעצב עם האקטיביזם של אסתר הרצוג, כמין מפעל חיים של אישה אחת. זהותה הפרופסיונלית וזהותה החברתית-פוליטית הפמיניסטית שלובות זו בזו באופן מעורר הערכה והשראה, ולדעתי מחקרית וכתבייה צריכים להתוות את הדרך הן לחוקרות באקדמיה הן לפעילות השטח.

מקורות

- ינאי, נ' (2007). שאלת המדע בפמיניזם: סנדרה הארדינג וסוגיית החקירה המדעית בפמיניזם. בתוך נ' ינאי, ת' אלאור, א' לובין וח' נווה (עורכות), **דרכים לחשיבה פמיניסטית** (עמ' 351-391). הוצאת האוניברסיטה הפתוחה.
- מוהאנטי, צ' (1991). תחת עיניים מערביות: הגות פמיניסטית ושיחים קולוניאליים. בתוך ד' באום ואחרות (עורכות), **ללמוד וללמד פמיניזם: מקראה - מאמרים ומסמכי יסוד במחשבה פמיניסטית** (עמ' 415-442). האגודה הישראלית ללימודים פמיניסטיים וחקר המגדר.
- מוצפי-האלר, פ' (2023). **שחורדיניות: לקראת אנתרופולוגיה פמיניסטית בישראל**. כבל.
- סבירסקי, ב', דגן-בוזגלו, נ' וחסון, י' (2021). **מבט על המעסיקים: תעסוקה של נשים ערביות, חרדיות ויוצאות אתיופיה**. מרכז אדוה. <https://adva.org/he/employers-report/>

ד"ר אבתסאם ברכאת

מרצה בחוג למדעי ההתנהגות במכללה האקדמית צפת, ועמיתת הוראה בתוכנית ללימודי מגדר באוניברסיטת בר-אילן; ebtesam.ba@zefat.ac.il